

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.95.12>

УДК 81'38

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОСНОВА МАЛОЇ ПРОЗИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО У ДЗЕРКАЛІ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

БИБИК

Svitlana

Світлана Павлівна,

ВУБЮК,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН
України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

Doctor of Philology, Professor,
Leading researcher of the
Department of Stylistics, Culture of
the Language and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences of
Ukraine;
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

У статті запропоновано аналіз мови малої прози Агатангела Кримського з погляду відображення в ній лексико-фразеологічних складників мовно-культурної ідентичності. Виокремлено п'ять напрямків аналізу мовного матеріалу: за фразеологічним складом, за особливостями синоніміки, за графічно виокремленими (залапкованими) лексемами, за соціостилістичними маркерами слововживання, за лексичними ознаками індивідуально-авторської мовної норми.

Зроблено висновок про виражені в мові творів письменника ознаки орієнтації на розмовний натуралізм, на змішування елементів різних ареалів побутування української мови, почасти – на стилізацію мови представників певних соціальних типів, на популяризацію самоцінності української розмовно-побутової і оквиженої практики спілкування.

Простежено за методикою «слово у тексті і в словниково-ві» особливості авторського слововживання, індивідуально-авторські пріоритети у виборі варіантів із рядів лексико-фразеологічних синонімів.

Ключові слова: мовно-культурна ідентичність, синонім, фразеологізм, лапки, лексико-словотвірний варіант, індивідуально-авторська мовна норма, стилізація.

Мовотворчість Агатангела Кримського – важлива сторінка в історії української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ століття. Цей період, як відомо, відзначений новаторством у художньо-белетристичній практиці: нові теми часу соціальних зрушень одночасно сприяли суттєвому розширенню насамперед книжного словника; актуалізація питань національно-культурної самоідентичності українства посилила увагу до мовно-естетичного потенціалу фольклорно-етнографічного, ареального й народнорозмовного в загальній літературній практиці. А це на новому виткові історії українства загострило проблему мовно-культурної ідентичності. Як відомо, це поняття відображає характер самооцінки мовної особистості з погляду пасивного чи активного ототожнення себе з представниками певного етносу, національності, політичної, господарської, конфесійної, комунікативної спільноти, з часом і простором єднання в процесі діяльності.

Цей феномен у мові малої прози Агатангела Кримського, татарина за походженням, виявив себе на кількох рівнях, які наштовхують на увагу до власне стилістичних і соціостилістичних аспектів уживання текстових одиниць. Саме крізь призму мови творчого доробку Кримського можна відчутти його соціокультурну позицію, визначити індивідуальне ставлення до конкретного слововживання, роль у становленні літературної норми української мови. При цьому вагомим аргументом є міркування І. Огієнка, який зазначає: «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб ... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність» [Огієнко 2018: 239–240]. Усвідомлене ставлення до *СЛОВА* з боку А. Кримського засвідчує його конкретний внесок в українське культурно-інформаційне поле кінця ХІХ – початку ХХ ст., уможливлене розширену – лінгвокультурологічну – оцінку його творчого доробку.

Словесну палітру Кримського-прозаїка варто сприймати як портрет часу, як соціокультурний зріз із характерними ознаками норми української літературної мови (це один напрямок лінгвокультурологічної оцінки). Художньо-белетристична практика письменника стала своєрідним експериментальним майданчиком, який: 1) засвідчив потенційні властивості

загальнолітературної і стильової норми, 2) прислужився до розширення лексико-фразеологічної бази української мови, 3) оприявнив його ідіостиль (це другий напрямок лінгвокультурологічної оцінки).

Питання мовно-культурної ідентичності через стилістику лексико-фразеологічних одиниць виявляє себе як співвідношення книжного та розмовного, нового та усталеного, мовної практики і соціальних сфер її побутування.

Перший маркер мовно-культурної ідентичності як самого автора, так і введених у тексти персонажів, є **фразеологічний**. Як відомо, саме фразеологія є найбільш виразним показником культурної ідентичності мовної особистості. Прозова мова Кримського насичена українськими народнорозмовними сталими структурами. Адже письменник, по-перше, поставив у центр малої прози сільські, провінційні мовно-соціальні типи (панство, прислуга, хатні робітники, візник) кінця XIX століття, а по-друге, його період творчості збігся із часом хвилі неонародництва, яку очолив тоді Борис Грінченко, із часом позитивістської оцінки етнокультурного ядра реальної народнорозмовної практики.

Схиляння сільської інтелігенції перед зразками усної народної розмовно-побутової повсякденної практики добре відбиває такий комунікат: *Та це ще не був кінець її мукам. На танкові одного дому, в холодку, сиділо три знайомі панни. Мася привітно вклонилася їм, бо вони здалека осміхалися до неї, і трохи спинила свою ходу. Петрусь, в чутку паннам, завважив сестрі по-українськи (хоч українофілом не був): – Та ну, не длянся! Ходім мерцій! Невже півгодини ходки тебе стомило? Ти, бачу, така поворотниця, як ведмідь за горобцями. Панни переглянулися між собою. Мася почервоніла й пішла швидше. Вдома вона лагодилась була покартати добре брата за всі його штуки взагалі, а за українську мову зосібна: «Бо ще подумують, буцім у сім'ї нашої говорять по-мужицьки». Та увагу їх обох одтягло щось інше: мати драматично сварилася з Килиною («Перші дебюти одного радикала»). Висміювання награності, нещирості комунікативної ситуації, чуттєвості «гімназистів-націоналів» до народної мови, яку зневажали самі люди, – один із провідних мотивів кількох оповідань Агатангела Кримського.*

За нашими спостереженнями, не всі фразеологізми з розмовним семантичним чи аксіологічним складником засвідчені

в академічних словниках. Кодифіковано найбільш усталені лайливі фразеологізми: <.> крикнула пані, – *потягне тебе колось чортяка в пекло! Чорт його візьми* («Сирота Захарко») (СФУМ: 768: *лайл.* Як вираження незадоволення, обурення); – У-у-у, невірний! Мазепа! Тадже сам став наш чого варт! *Сам чорт за брата* («Сирота Захарко») (СФУМ: 767: Хто-небудь сміливий, відважний), а також фразеологізми, що вживаються з метою негативної оцінки, характеристики емоційних та фізичних станів. Частина з них – модифіковані (а то й просторічні) варіанти до усталених зразків українського фразеологічного фонду, як-от: – Пустіте мене, нарешті, *чорт возьми!!* Со мной шуток нельзя допускать! («В народ!») (СФУМ: 768: Чорт забирай *лайл.* Уживається як вираження незадоволення, обурення); – До сахарні була добра промашка – Захар *ледве ноги волік* («Сирота Захарко») (СФУМ: 438: Ледве ноги несуть. Хто-небудь дуже втомлений, виснажений); ..почина *гнути кирпу* («Сирота Захарко») (СФУМ: 151: Гордовито триматися); Слухав сина і *сам на свої вуха не віряв* («В народ!») (СФУМ: 111: не вірити своїм вухам ‘бути надзвичайно здивованим, враженим від побаченого’); Як пішли вони, то сестри *мокрим рядном накопалися* на брата («Перші дебюти одного радикала») (СФУМ: 421: накрити мокрим рядном, напасти мокрим рядном: Виляяти когось); «Такої ясної ночі *хоч голки збирай*, – подумалося йому. – Он на вишнях кожну ягідку бачити...» («Перші дебюти одного радикала») (СФУМ: 257: Дуже, надзвичайно (видно)).

Мова малої прози Агатангела Кримського є джерелом для розширення реєстрів сучасних академічних словників фразеологізмів, оскільки містить чимало т. зв. упізнаваних фразем, які не кодифіковані. Наведемо кілька з них: Хлопцеві *ледве ложка до рота лізла*, голова боліла («Сирота Захарко») («і ложка до рота не лізе» – ‘нічого не хочеться’); – Давати білий хліб за мужицькі пісні! – скімлила вона. – Та я б тобі задурно наговорила їх *повен міх!* («Сирота Захарко») («повен міх» – ‘багато’); .. *слабкий на язик*, і ніякі гримання Анни Михайлівни не могли одзвичаїти його од балакучості. («Сирота Захарко») («слабкий на язик» – ‘балакучий, занадто говіркий’); Через Микиту отець Кирило дуже багато собі *крові збавив* («В народ!») («крові збавити» – ‘уводити кого-небудь у стан знервованості, переживань’).

Письменник умонтовує в репліки персонажів органічні модифіковані фразеологічні звороти, зокрема відвигукового похо-

дження: – А *тху на твою голову! Бий тебе коцюба!*.. Хлопці розумніші? А певне, що розумніші – то дівчата (Явдоха) («Жидпогонич») (за СФУМ зафіксовано «бий тебе морока / хрест»). Поширена в загальному вжитку фраза з відтінком згрубілості «яке тобі діло» (СФУМ: 206) має синонімічний відповідник, як-от: – Тю-тю на тебе! *Яке тутечки тобі діло?* Ти ще мені не пані! («В народ!»); «Впіймають? – думалося йому також. – Не впіймуть, бо я миттю втечу. А хоч би й справді схопили, то *якого батька горе?* Що ославлять на всеньку Звенигородку? («Так хто ж таки справді винен?»).

Емоційно виразні народні прислів'я і приказки, примовки та компаративні оцінювально-характеристичні звороти, зафіксовані в мові персонажів: Порозліталосся по хаті; але *«не до поросят, коли свиню смалять»* («В народ!»); Олесь, образившись, *напудрився, мов сич на сову*, і глибоко зазирнув у свої думки («В народ!»); *А ти Захар-балабан, на капусті сидів, усі черви поїв!* – одгризається Явдоха; – *Розумний, як Беркові штани!* Дурню, дурню, дурню! – тричі вилаяла юного «дарвініста» пані («Сирота Захарко»); – Ну, ви вже, мамо, таке *ляпнете, як у калюжу!* («Сирота Захарко»); – Оце тобі за твої науки!.. *Дурний тебе ніп хрестив!*.. Масю, коли ти не бачила дурня несосвітеного, то зирни на свого братика («Перші дебюти одного радикала»); Спитайтеся навіть Настуні, що цьому щирая правда. *Не собака ж губа, щоб брехати* («Батьківське право»); – Що ти *крутишся, як чортяка перед заутренею!* – почув син і мусив зостановитись («Батьківське право»).

Оцінну стилістичну функцію виконують і загальноновживані фразеологізми біблійного походження: Але Явдосі *чаша терпцю* набігла вщерть («Сирота Захарко») (СФУМ: 762: Чаша терпіння переповнилася. Не можна щось терпіти, зносити що-небудь); *..всіх їх одним миром мазано* («Сирота Захарко») (СФУМ: 363: Одним миром мазані. *ірон.* Дуже схожі між собою); Йому захотілося глибоко-глибоко *зазирнути в тайники своєї душі*, щоб вивірити себе («Батьківське право») (СФУМ: 242: Намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь). Актуалізовані і фразеологічні застереження із компонентом «Бог / Господь», як-от: Так кажучи, обертаюся до неї, щоб посвідчила; а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: «Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі». *Господи святий!*; «Ой, серце, – кажу, – *присягай богу*, я до вас сама ладналася занести цими днями, але ж як стій занедужала,

ото лежала-слабувала – і по всіх грошах!; .. ну, а вже ж воно частенько буває так, що своїх власних гадок і засад хлопець-підліток не встиг іще виробити, а з позиченими, з вичитаними, заноситься *крий боже* як високо («Батьківське право»). Мова освічених персонажів стилізована, їхньому мовному соціотипові притаманні книжні звороти на зразок: – Олесь, *ничтоже сумняся*, югнув слідом за нею, щоб оглянути ту комірчину («В народ!»).

На тлі такої переважно емоційно-оцінної розмовної фразеології вирізняються і метафоричні сталі конструкції, як-от «підрізати крила» (СФУМ: 513: Позбавляти кого-небудь можливості здійснювати щось; обмежувати поле діяльності), що вживається в мові автора як структурний варіант: Взагалі в Росії, де емансипаторству дуже *скручено крила* («В народ!»).

Нашу увагу привернули й образно-стилістичні конструкції з прецедентними іменами, що мають семантику порівняння, зіставлення. Отже, автор апелює до освіченої читацької аудиторії, актуалізуючи в ній сталі асоціативно-образні уявлення про відомих постатей у світовій культурі, пор. звороти: патріарх шостого класу, бородатий велетень, з таким виразом обличчя, що трохи *скидається на Пріана* («Перші дебюти одного радикала»); силувався (хоч даремно) вдати своїми очима *погляд Мефистофеля* («Перші дебюти одного радикала»); А може, того пекла й овсі нема? Хто бачив те пекло? – спитавсь хлопець достоту, *як перський поет Хайям* («Сирота Захарко»). Через такі текстові одиниці оприявлена самоідентифікація письменника як творчої особистості з широкою ерудицією.

Другий власне стилістичний маркер мовно-культурної ідентичності – **синонімія**. Особливістю мовостилу Агатангела Кримського є те, що він, «граючись словом» ніби випробовує його на мовно-виражальні властивості, «боїться» щось випустити з виду, намагається «тут і зараз» прилаштувати згадане, записане під час його приватних спостережень за усною народною українською мовою. Ця внутрішня мовокультурознавча настанова письменника, як відомо, виражена і в структурі «Російсько-українського словника» за його редакцією, синоніміка якого позначена взаємодією народницької, етнографічної та інтелігентсько-європеїзаторської тенденцій (за оцінкою Ю. Шевельова), взаємодія усталеного літературного, діалектного і розмовно-побутового складників [Гриценко, Бріцин 2016: 7].

Зафіксовано мініконтексти на зразок: Дістав тільки обіцяних *почубеньків* та *запотилишників* («В народ!») (пор.: РУС III, 1, с. 278: подзатыльник – потиличник, запотиличник, зашийник; давати потиличники, годувати потиличниками).

Спостерігаємо, що письменник дбав про стилістичну довершеність фрази, про уникання повторів, що виразно засвідчують такі комунікати зі стрижневим словом «молитовник» (книга молитв) (РУС, II, 2: 558: молитовник, молитвеник; ще у тексті – «свята книжка»), «постувати» (РУС, III, 2: 402: постити, постувати, пісникувати, додержуватися посту; ще у тексті – «бути з постом»): Він узяв в руки *молитвеника* й розгорнув, щоб нащукать моленіє богородиці. – Всепітая діво! Рятуй мене! – поклонився він. Час плинув, Панич читав, читав і читав *святу книжку*. З покаючих канонів він перейшов до хвалебних акафістів та до всяких других молитвувань. Хлопець з одрадою і полегкістю згорнув *молитовник* («Сирота Захарко»); Обидві *були тепер з постом*. Старша, Надя, *постувала* через те, що була релігійна аж до забобонів і була щиро пересвідчена, що за скором у петрівку буде на тім світі пекельна кара. Наймичка Килина вияснила собі Надину побожність трохи інакшими мотивами: «Вони хотять гарного кавалера собі *виноступати*», – сказала вона якось (ну, та й дісталось же їй на горіхи за тее!). Мася знов *пісникувала* тільки через те, що не хотіла сваритися з старшою сестрою. Та й то на самоті, потайки од усіх, Мася ладна була й скорому скуштувати («Перші дебюти одного радикала»).

Виразно в мові оповідань відбувається чергування синонімів «думка», «гадка», як-от: – Та ж я повинен знати, що в мене за син, повинен для того, щоб одвернути його од будь-чого по-ганого, коли таке йому на *думці*, – а рівночасно нагадалися йому слова, що сказав був Кость: «*гадка* в людини – то її свята власність – ніякі старші, ніяке начальство не мають над гадкою права» («Батьківське право»).

В іншому мінітексті фіксуємо авторський синонім, пор.: Петрусь почав дуже ввічливо балакати із ним і навіть попросив *вибачки* за минулий раз. Знаменський величаво переслухав його *перепрошування*, пихато хитнув головою і зараз-таки після того вдався до Наді з розмовою на тему («Перші дебюти одного радикала»). За РУС (II, 1, с. 151) синонімічними є слова *вибачення, пробачення, перепросини, перепрохання*. Як бачимо, в цьому ряду немає лексеми «вибачка».

Так само невідповідність до словникової статті фіксуємо у зв'язку з уживанням, тепер вже застарілих, синонімів «смотритель», «надзиратель», які не фіксує зазначений словник, пропонуючи ряд слів, близьких до сучасної лексичної норми, а саме: *доглядач*, *наглядач*, *дозорець* (РУС II, 2, с. 644). Пор. у тексті: Розмова велася про *смотрителя тюрми*, добре знайомого з сім'єю Химченків («Перші дебюти одного радикала»); і того карбованчика, що Мордко був мав, та й того, що дав *надзиратель*...

Варіює письменник з уживанням синонімів *причащання* / *причастя*. Натомість словник за його редакцією фіксує інші відповідники – *причастя*, *дара*, *сакрамент*. Пор. у тексті: Луцилося йому якось-то зазирнути на хвилину до церкви саме перед *причащанням*, не для молитви, а так, з цікавості <..> Тоді брат прочитав їй цілу лекцію, що християнське *причастя* є зостаток елевсінських містерій; при цьому він прирівняв Христа до воскресного Діоніса, а *причастя* — до елевсінського «кікеона» («Перші дебюти одного радикала»).

Цікаві спостереження дає вживання слова «вакація», яке, очевидно, в інтелігентському середовищі переважало. Саме це слово у значенні 'вакаційний час' подає СГ (I, с. 123). Пор. у тексті: Тепер їм були *вакації*, вони поприїздили додому («Батьківське право»). Через два десятиліття РУС за ред. А. Кримського подає вже другим синонім – «канікули» (РУС, II, 1: 239).

Третій маркер проблеми мовно-культурної ідентичності в текстах малої прози Кримського – *залапковані лексеми*. Це знаки «чужого», вони по-різному функціонально навантажені.

Насамперед такі текстові уживання засвідчують новизну слова чи словосполучення для української мовно-літературної практики кінця XIX ст., адже і РУС відтворює важливий етап унормування української літературної мови у 20-х роках XX ст., пошуки способів адаптації до українського лексикону, граматичної й фонетичної підсистем [Триценко, Бріцин 2016: 9]: Що воно таке «*галицька часопись* [за РУС, I: 290: форма *часопис*]» («В народ!»); Мася, обурена, одвернулася, а Логвиновські цікаво приглядалися до «*нігіліста*» («Перші дебюти одного радикала»); Дурню, дурню, дурню! – тричі вилаяла юного «*дарвініста*» пані («Сирота Захарко»). Інші контексти вказують на обмежене вживання нового поняття, пор.: Багацько причепурюватися він не захотів: на ньому була доволі заяложена

парусинова блуза, з-поза неї виглядав м'який комірчик української сорочки; узув він чудернацькі *різнобарвні пантофлі*, т. зв. «*килимові*», а в руках тримав просту ломаку, що виламав з тину («Перші дебюти одного радикала»).

Частина таких слововживань сигналізує про соціостилістичні аспекти мовної практики. Одні з них є знаками соціального діалекту – мови освітнього середовища кінця XIX ст. в Україні. Наприклад: Саме шестикласники блукають теперечки гуртками по залі та й радіють, бо знають, що зараз скінчиться «*педагогічний совіт*», зараз із-поза дверей т. зв. «*директорської*» кімнати, де той «*совіт*» одбувається, визирне голова їхнього «класного наставника» Корніцького, зараз він закличе своїх «*воспитанників*» у «директорську»; наймолодший хлопець із шостого класу, «*первий ученик*»; Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у «*музикальню*»; потайки переказує своємулюбому Петрусеві вчительські компліменти — і обидва вкупі радіють, сидючи в шкільній «*приймній*»; Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у «*музикальню*» (за текстом оповідання «Перші дебюти одного радикала»).

В інших контекстах передано особливості розмовно-побутової практики містян: – Я поїду на Дніпро, покатаюся на «*душоубуці*». От коли аж донехочу покатаюся і... вина так само не забуду; Напросто була «*холодна*» задля накараних «Перші дебюти одного радикала»). У такій практиці наявні мовні ознаки ідентифікації представників різних національних меншин: – Бо не хочу, щоб моя мама за плетеними вікнами сиділа. – Йй-бо, це другий тато! – плакалася мама. – Це в тата ти навчивсь мене зневажати та заїдати! *Рихтик* [Точнісінький. – Ред.], тато! Петрусь тільки засміявся, учувши слово «рихтик», підхоплене десь на базарі од жидів, і змовк («Перші дебюти одного радикала»).

Як уважний спостерігач за особливостями ареального слововживання, А. Кримський умонтував у свої тексти факти розбіжності у вимові чи граматичної варіантності слів. Наприклад: Захарко найнявся до Присташів, щоб пасти *корів* (чи «*коровів*», як казав він своєю *озірянською мовою*) («Сирота Захарко»); – Ото ненавидю я тієї озірянської мови! – заявила Явдроха. – В них якось по-кумедному говорять, бо все «*КАжу, нОсю, ЛЮблю, занЕсла, пропАде!*». По-їхньому не «*схотіли*», але «*захтіли*»; –Та й не тямлять, що то за «*лопата*», бо по-їхньому не «лопата», а «*копанИця*» («Сирота Захарко»). Учивши слово

«судці», миттю витяг свою пам'ятну книжечку, щоб зазначити собі таке гарне, але *досі невідоме йому українське слово* («Сирота Захарко»).

Через залапковані слововживання письменник актуалізує таку важливу проблему мовно-культурної ідентичності, як зрощення повсякденного спілкування міщан. Автор оповідання «Сирота Захарко» іронізує зі штучності, награності «гімназистів-українофілів», пор. такий контекст: «очаг»... гм! Як же буде «очаг» по-малоруськи?.. – Олесь напружував усю свою тямку: – Ах! Та «припічок» же! Закінчу з одушевленням: «Горнімося до рідного припічка!». Словесно-образне втілення проблеми ототожнення української побутової мови з мовою селянства, «мужиків» репрезентує така комунікативна ситуація в театрі: «Пані, чи не дасте мені вашої *ахвішки* на часинку?» – *вдався Петрусь до неї по-українськи. Добродійка широко розкрила очі, обернулася поглянути на «мужика», що заліз аж у другий ряд крісел, та й загляділа його формену кепку із значком відомого їй київського «порядного» інтернату («Перші дебюти одного радикала»).*

Письменник у своїй малій прозі відбиває конкурентність різномовних практик, традицій, уводячи в контексти макаронічні одиниці: До цього поетичного виробу отець Кирило додавав <.> ще другий, не менш *«нравоучительний»* уривок – піп («В народ!»). Прищепляти дітям огиду до всяких злочинств та старих супроти *«властей предержавних»* («Сирота Захарко»). Такі уживання засвідчували також невиробленість лексико-фразеологічних норм офіційної української літературної мови.

До вже названих варіантів функціонування слів у лапках додамо, що це знаки чужої мови. Такі лексеми є виразниками соціально-психологічної оцінки одних персонажів іншими (на це вказує найближчий контекст – слова *вигукувати, продражнювати, титулувати* і под.). Ось кілька прикладів із оповідання «Перші дебюти одного радикала»: *Перво він мав задуману, заклопотану постать і дививсь у землю, але, порівнявшись із «аристократами», він підвів голову і побачив, хто тут згуртувався; «Дворянчик» лиш почервонів і вкупі з другим товаришем пішов собі далі; – Ти реаліст! – з палким жахом вигукував він. А «реаліст», гладенький, з монгольськими очищами, сперся ліктями на спинку стільця й силувався (хоч даремно) водати своїми очима погляд Мефістофеля; Він продражнив їх і «серединою», і «паразитами на багатирях», і ще тисячею*

інакших, не менше прихильних назвиц. Ще й половина екзаменів не була одійшла, а результатом була сварка в Химченка трохи не з цілісіньким класом. Він почав титулувати геть усіх своїх товаришів «падлюками»; Корніцький – «чоловічина добрячий», далеко луччий, ніж усякі там директори; а він ще піддав перцю, продражживши Знаменського «клерикальною кицькою».

Інша стилістична функція закріпилася за подібною формою слововживання в оповіданні «Батьківське право»: «залапковані» лексеми посилюють психологізм конфлікту, передаючи соціальне протиставлення «діти – батьки» і створюючи тим самим образ роздратованого спілкування, знервованого сприймання оточення персонажем, пор.: І зачав він бистрим оком постерігати кожну помилку в «поганців-старших», пильно він додивлявся до всього, де можна було добачити педагогічну самоволю: і от щирісінька погорда сама собою вдиралася в його душу та й викликала в ній щонайлютішу, болісну ненависть. А звідти сталося так, що, не раз говорячи дуже-таки правдиві речі, Кость рівночасно набрався й такої звички, щоб навіть переінакшити та виставити в поганішому світлі і собі й товаришам у с я к и й учинок, у с я к е слово, у с я к у пораду, яка йшла од ненавидних «старших» <..>.

Четвертий маркер мовно-культурної ідентичності, на якому акцентує увагу Агатангел Кримський-письменник, – це комунікативні традиції в тих суспільних верствах, які здобували освіту російською мовою, вивчали й легко оперували знанням французької, грецької мов і латини.

Іншомовні вкраплення (цітації) в текстах малої прози пояснює сучасному читачеві редактор. Отже, особливу текстову функцію виконують редакторські виноски. Серед них, особливо в оповіданні «Перші дебюти одного радикала», переклад комунікатів (– Одчепись од мене! – розсердивсь Химченко. – Я вже тобі казав, що ти золота серединка – і ніщо інше! Aurea mediocritas, що хилиться й сюди, й туди [Золота середина (лат.). – Ред.]; Химченко не втерпів і тут. Lebrun de sa gloire se pougtrit Ainsі voyez, comme il maigrіt! – як стій насмішкувато виголосив він на адресу сухорлявого поета та й вийшов з музикальні [Лебрен живиться своєю славою, Отже, дивіться, як він худне (ф р а н ц .). – Р е д.]

Спостерігаємо, що такі вкраплення має і мова оповідача, який орієнтований на освіченого читача: Він іще досі ніколи не

був віршував – і от тепер з-побід його олівця впливало на світ його *opus primum* [Перший твір. – Ред.].

Іншомовні краплі в мові персонажів – це і стилістичні засоби увиразнення соціально-психологічного протиставлення міщан і українського селянства, народу. Пор. контекст, який демонструє штучність українізації персонажа, зовнішні його прояви: – *Ergo* [Отже. – Ред.], в народ! В народ! Зараз після обід Пристащенко *напнув на себе українську сорочку, підперезав штани паском-ремінцем, насунув на голову смушеву шапку* – це він виряджавсь у подорож до села Багачівки. ... *Він відчував, що от, мовляв, він піднісся понад звичайну, прозаїчну буденщину.*

П'ятим маркером мовно-культурної ідентичності виступає індивідуально-авторська мовна норма – ідіолектні пріоритети лексико-фразеологічних одиниць. Наголошуємо на тих текстових одиницях, що не збігаються із сучасною загальною літературною нормою. З позиції дня сьогоднішнього ми не можемо твердити про «вибір» письменника, про чіткість його диференційного підходу до «уживання» лексико-граматичних варіантів, але повинні зважати на його широке мовне чуття інтелектуала-поліглота, на сприйнятливості мов, мовних практик. Звертаємося до «Російсько-українського словника» (1924 – 1933) за редакцією А. Кримського, «Словаря української мови» (1905 – 1907) за редакцією Б. Грінченка та «Словника української мови» (1970 – 1980) й простежуємо особливості слововживання в малій прозі письменника.

Основна частка – це лексикон, що підлягає кваліфікації як загальноновживані, тобто і функціонально, і стилістично нейтральні, слова і словоформи. На цьому тлі групу слововживань із сучасного погляду трактуємо як застарілі або розмовні (просторічні).

Зіставляючи деякі лексеми з фіксаціями в українській частині РУС, помічаємо, що авторські вподобання посідають другорядні позиції в рядах синонімів. Наприклад, слово «втеряти» є третім у ряду після *загубити*, *зубити*: (*..рискував, що втерєє* («Батьківське право»)), а слово «уп'ять» другим після *знов(у)*, як і всі наведені нижче (*І він уп'ять швидкою ходою замарширував по кабінетові* («Батьківське право»)), «дитинячий» – після *дитячий* (*не бачу я щирої дитинячої любові ані в Соні, ані в Гані, ані в Віри, не кажу вже про Гнатка – всі якось сахаються од мене!*)), «інтересуватися» – після *цікавитися*

(а він досі менше, ніж хто, **інтересувався** своїми одмітками («Перші дебюти одного радикала»)), «знакомий» – після **знайомий** (– *Залишімо цей спосіб розмовляння. Адже вас сьогодні одпускають, я вашим старшим не буду аж два з половиною місяці – спробуймо ж побалакати щиро, одкрито, невдано: не як навчитель з учеником, а як два **знакомі***); «май» – після **травень** (Вчителів та вихователів він устиг був добре зненавидіти ще **передше**, **іще** до екзаменів; **та в май** ненависть його проти них дійшла до краю («Перші дебюти одного радикала»)), «мину-та» – після **хвилина** (В **такім становищі** він просидів **минут** із п'ятеро («Перші дебюти одного радикала»)), «важний» – після **важливий** (Далі **Олесь** **рішав** дуже **важне** питання («Жидпогонич»)), «боясть» – після **страх, острах** (В його серце **втиснулася** **боясть**), «особне» – після **особливо** (– *Ну та з вами я маю поговорити **особне**, – сказав він, а потім, удаючися вже до всіх шестикласників*), «обонятний» – після ряду синонімів із словом **нечутливий** (*А диви: до матері – так і горнутья, до мене ж чогось такі холодні, **обонятні!*** («Перші дебюти одного радикала»)).

Хоча у СУМ займенник «інакший» не має обмежувальної ремарки, але відсилання до статті із словом «інший» засвідчує функціональну периферійність словоформи. Так само в 30-х роках, як зафіксував РУС, вона є другою після **иниий**: *Весела юрба школярів, з Корницьким на чолі, рушила геть з «директорської» до **інакишої** кімнати, а тутечки zostалися тільки директор та Химченко* («Перші дебюти одного радикала»).

Така особливість індивідуально-авторської мовної норми, з нашого погляду, зумовлена принаймні двома причинами: уподобаннями письменника і характером лексичної норми останніх десятиліть ХІХ ст., яка перебувала, як відомо, у стані динамічної зміни на тлі активних суспільно-культурних змін в Україні і в мовній свідомості знавців літературної мови.

Частина індивідуально-авторських уживань перебуває за межами реєстрів РУС, СУМ, а частково – і СГ, зокрема:

«приятность», тобто 'приємність' (СГ, 3: 455: *приятний* з покликанням на джерела з території Лубенського уїзду). *На-томість у тексті її фіксуємо: Товаришам **приятності** не хоче зробити!* – *докоряє йому патріарх шостого класу* («Перші дебюти одного радикала»);

«сожаління»: *саркастичною усмішкою, з **сожалінням** хитаючи головою,* («Перші дебюти одного радикала»);

«купочок»: *То там, то тут гуртується якийсь купочок учеників та й веде розмову про літо, про канікули, про «волю вільну»!* («Перші дебюти одного радикала»);

«неспособливий»: *Це все ліньки нарobili! Бо не скажете ж ви, буцім ви **неспособливий!*** («Перші дебюти одного радикала»);

«витолкувати» (‘пояснити’): *..він краще за мене **витолкує** вам усю вагу класиків* («Перші дебюти одного радикала») та ін.

За формами таких лексичних одиниць простежуємо їхній зв’язок із подібними одиницями в книжній російській мові (*приятность* від «приятный», *сожаління* від «сожаление» і т. ін.).

Зміна лексичної норми спричинилася до зміни і сприймання сучасним читачем певних слововживань – як застарілих. Саме так марковані зараз частка «се» (СУМ, IX: 107), іменники «навчитель» (СУМ, V: 44), «порідня» (СУМ, VII: 261). За цитованими джерелами можна побачити, що такі слова були поширенні в мові письменників середини та другої половини XIX ст. Із текстів А. Кримського наводимо такі цитати: «**се** ж для в а с я працюю!..» («Батьківське право»); *А чому б ні? (Ірічек – чех, навчитель грецької та латинської мови; всі вченики страшенно його не полюбляють.)* («Перші дебюти одного радикала»); *Ну, правда, що вони не всі такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя **порідня*** («Батьківське право»).

Деякі усталилися в подальшій мовній практиці як розмовні. Це стосується, наприклад, прислівника «завсіди» (СУМ, VI, с. 476). За РУС (I, с. 119) він зафіксований на першому місці в ряду синонімів: *Забував він і про найважливіший гріх – про те, що хоч дитинячої любові він і бажав, та **завсіди** силувався бути їхнім безмежним володарем* («Батьківське право»). З сучасного погляду це застаріле слово.

Так само лексема «підозріння» (РУС, III, 1: 291) нормативна на початку XX ст. (*підозра* на другому місці), а в сучасній мовній практиці перебуває на периферії, є просторіччям (СУМ, VI: 476) щодо назви «підозра»: *Петрусь говорив так безжурно, так **шуткотливо**, що батько не міг не похитнутися в своїх **підозріннях*** («Перші дебюти одного радикала»). У наведеному контексті не можемо оминати слово «шуткотливо», яке зафіксував СГ (IV, с. 520). У СУМ ця лексема вже не засвідчена, маємо в реєстрі лише «шутка» зі статусом «розмовне, рідко» (СУМ, XI: 569).

Більшість оповідань А. Кримського написані на Звенигородщині, а це, як відомо, територія середньонаддніпряньського діалектного масиву південно-східного наріччя. Саме лексикограматичні особливості цього мовного середовища засвідчуємо в аналізованих текстах, написаних наприкінці XIX ст. У лексикографічних джерелах СГ, СУМ вони мають відповідно обмежувальні ремарки *нар.* ('наречие') та *діал.* ('діалектне'). З відомих причин за РУС ми не можемо це так чітко простежити. Пор. такі цитати: *Можеши вірити, що я краще за тебе знаю, чи тра* [СГ, IV: 278; СУМ, X: 218], *чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то зузділа б на старості літ сина-злодіяку* («Батьківське право»); *Навчений досвідом, він побіг, щоб переховати його, бо вже опáсувався* [СГ, III: 56; СУМ, V: 703], *що батько заходиться робити трус; Перво* [СГ, III: 107; СУМ, VI: 119] *він мав задуману, заклопотану постать* («Перші дебюти одного радикала»); *Через те Гнат мусив залишитися в кабінеті; він сперся спиною об стіну і плакав <..> тільки груди час од часу движіли* [фонетичний варіант «движати» 'двигтіти': СГ, I: 361; СУМ, II: 218; РУС, I: 251 – без ремарки в ряду 20 синонімів] («Батьківське право»).

Крім наведених вище діалектизмів, у мові персонажів-селян функціонально навантажені словоформи: [Захар] *сів припочити* [останнє слово в синонімічному ряду РУС III, 1: 109; СУМ, VII: 715: *припочивати – діал.*] *в сінях, де було холоднаво* [СУМ XI: 116: *холоднавий діал.*; *холоднаво – з покликанням на Кримського*] («Сирота Захарко»).

Привертають особливу увагу варіантні словоформи, що вже у «Словарі української мови», а також і в РУС мали відповідники із префіксом *від-* (рідко в РУС – з *о-*). Натомість автор віддавав перевагу ареальним словам, як-от: *Всім іншим педагогам було байдуженько, що одбувається така священна справа, як читання одміток* [*відбувається*, СГ, I: 205; РУС, III, 2: 620; є дієслово *відмічати* у СГ, I: 220; є слово «бал» у РУС, III, 1: 121] («Перші дебюти одного радикала»); *.. об'явив, що у Корницького вони можуть узяти і свої атестації, і одпускні* [є *відпуск, відпускати*, СГ, I: 225; є *відпускний*, РУС, III, 1: 128] *білети на літо* («Перші дебюти одного радикала»); *То й ви матимете таку саму одрадість* [*відрадість* у СГ, I: 226; *відрадість, відрадоці, вірада, розрада, утіха*, РУС, III, 1: 129] («В народ!»); *Панич замість одвічання* [*відвічати*, СГ, I: 207; *відповідь*, РУС, III, 1: 100], *згорда подививсь на того; Захарко мовчав і*

не *одвітував* [відвітувати, СГ, I: 207; відповідати і ряд синонімів, РУС, III, 1: 101] («Сирота Захарко»); .. а ми *одтерплюємо* [відтерплювати СГ, I: 231] і власні душевні муки... («В народ!»); – Як спонадиться та впуститься, то вже не *одзвичаїю!* [відзвичаювати, СГ, I: 212; відучувати, відзвичаювати та ін., РУС, III, 1: 141] («Батьківське право»); – Розпитує він мене за мене, за маму – я *одповіщаю* [відповіщати, СГ, I: 224, оповіщати, РУС, III, 1: 71] («Та хто ж таки справді винен?») і т. ін. Як відомо, стильова переорієнтація словоформ з префіксальною частиною од- відбулася у час створення СГ. До того часу такі лексеми кваліфікували як нормативні [Єрмоленко 2000]. Мова оповідань Кримського – ще один доказ такої оцінки.

Як вже було зазначено, письменник використав художню мовну практику як сферу фіксації та апробації своїх філологічних спостережень. Почасти вставлені конструкції у тих чи інших висловленнях є своєрідними «виправдальними» посланми читачеві-інтелектуалові, маркерами вузьковживаності лексеми. У зв'язку з цим Кримському закидають «розмовний натуралізм» (Т. Гундорова). Пор. у контекстах: *Захарко найнявся до Пристаїв, щоб пасти корів* (чи «коровів», як казав він своєю озірянською мовою); *Він нещодавно почув себе українофілом і тепер улітку етнографував, себто записував, коли траплялося, пісні* («Сирота Захарко»).

Не можемо заперечувати, що Агатангел Кримський вдавався до стилізації мови персонажів як представників різних соціальних груп. Наприклад, старокнижне слово «лож» у РУС кодифіковано як периферійний застарілий складник української літературної мови (II, 2, с. 44), у СУМ як застаріле (IV, с. 481) – «лжа». Воно виконує стилістичну функцію засобу увиразнення мови старшого покоління: *Далі зробить якийсь лож – на векселі підмітку, чи що, ну й гайда до Сибіру! Розуміси, чим пахне!* («Батьківське право»).

Отже, спостереження над лексико-фразеологічним складом мови оповідань Агатангела Кримського в аспекті визначення маркерів мовно-культурної ідентичності уможлиблює диференціацію п'яти напрямків аналізу мовного матеріалу: за фразеологічним складом та його стилістичними ознаками; за особливостями синоніміки з урахуванням динаміки літературної норми; за графічно виокремленими («залапкованими») лексемами як знаками розширення словника української літературної мови і сигналами чужої мови; за соціостилістичними

маркерами слововживання, тобто комунікативними традиціями в різних суспільних верствах; за лексичними ознаками індивідуально-авторської мовної норми.

Зіставлення мовного матеріалу і змісту словникових статей РУС за редакцією Кримського засвідчує, що лексико-фразеологічна норма в перші десятиліття ХХ ст. зазнала вже певних змін, а мова аналізованої малої прози дещо строката, містить чимало архаїчних, ареальних і соціально маркованих слівформ. Тому вона за лексико-фразеологічним наповненням є фактом історії української літературної мови другої половини ХІХ ст.

Гриценко П.Ю., Брицин В.М. Нове життя класичної лексикографічної праці. *Російсько-український словник*: у 4-х т.; гол. ред. : А. Кримський та ін. Київ, 2016. Т.І. С. 3 – 12.

Єрмоленко С.Я. «Енеїда» І. П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. 2000. Вип. 53 – 54. С. 15 – 31.

Кримський А.Ю. Том перший. Поетичні твори. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1972. С. 367 – 527.

Огієнко І. Українська культура. Київ, 1918. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=323> (дата звернення: 25.10.2021).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС – Російсько-український словник : у 4-х т. гол. ред. : А. Кримський та ін. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Російсько-український словник: у 4-х т. ; за ред. А.Ю. Кримського, С.О. Єфремова. Київ, 1924–1933. Т. 1–3.

СГ – Словарь української мови: у 4-х томах / за ред. Б. Грінченка. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970 – 1980.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. Уклад. : В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник. Київ : Наукова думка, 2003.

REFERENCES

Hrytsenko, P.Yu., Britsyn, V.M. (2016). A new life of classical lexicographical work. *Russian-Ukrainian dictionary*: in 4 volumes; goal. ed. : A. Krymskyi. Kyiv, I, 3 – 12 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2000). «Aeneid» by I.P. Kotlyarevsky and the normative basis of modern literary language. *Culture of the word*, 53 – 54, 15 – 31 (in Ukr.).

Krymskyi, A.Yu. (1972). Volume one. Poetry. Story. Kyiv: Naukova Dumka, 367 – 527 (in Ukr.).

Ohienko, I. (2018). Ukrainian culture. Kyiv. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=323> (access date: 25.10.2021) (in Ukr.).

LEGEND

РУС – Russian Ukrainian Academic Dictionary (1924–1933). Vol. I–III, Ch. edit A.Yu. Krymskyi (Vol. I–II), S.O. Yefremov (Vol. III–IV). Kyiv.

ГГ – Grinchenko, B. (1958) (ed.). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 volumes. Kyiv : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR (in Ukr.).

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language : in 11 volumes (1970–1980). Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

СФУМ – Bilonozhenko, V.M. and others (2003). Dictionary of phraseology of the Ukrainian language ; resp. ed. V.O. Vynnyk. Kyiv : Naukova Dumka (in Ukr.).

Статтю отримано 27.10.2021

Svitlana Bybyk

LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL BASIS OF SMALL PROSE BY AHATANHEL KRYMSKYI IN THE MIRROR OF LINGUISTIC AND CULTURAL IDENTITY

The article offers an analysis of the language of short prose by Ahatanhel Krymskyi in terms of reflecting the lexical and phraseological components of linguistic and cultural identity. There are five directions of analysis of language material: by phraseological composition, by features of synonymy, by graphically separated (patched) tokens, by socio-stylistic markers of word usage, by lexical features of individual-authorial language norm.

The conclusion is made about the signs of orientation in the language of the writer's works on conversational naturalism, on mixing elements of different areas of Ukrainian language, partly on stylization of language of representatives of certain social types, on popularization of self-worth of Ukrainian colloquial and literary communication practice.

The peculiarities of the author's word usage, individual-author priorities in the choice of variants from the series of lexical-phraseological synonyms are traced according to the method "word in the text and in the dictionary".

The question of linguistic and cultural identity through the stylistics of lexical and phraseological units manifests itself as a ratio of book and conversational, new and established, language practice and social spheres of its existence.

The verbal palette of the Krymskyi's prose writer should be perceived as a portrait of time, as a socio-cultural slice with the characteristic features of the norm of the Ukrainian literary language (this is one area of linguistic and cultural assessment). The writer's artistic and fiction practice became a kind of experimental platform, which testified to the potential properties of the general literary and stylistic norm, which served to expand the lexical and phraseological base of the Ukrainian language and revealed the specifics of idiostyle (this is the second direction of linguistic and cultural assessment).

Key words: linguistic and cultural identity, synonym, phraseology, quotation marks, lexical and word-forming variant, individual-author's linguistic norm, stylization.